

POSKUSI TLAKOVANJA PRIHODNOSTI

Preoblikovanje mišljenjskih matric v praksah družbeno odgovornega podjetništva v Albaniji

Izvirni znanstveni članek | 1.01

Datum prejema: 24. 06. 2018

Izveček: Vsebina prispevka se osredinja na določene »družbene podjetnike« ali samooklicane aktiviste, pobudnike oziroma »realizatorje sanj« in vizionarje, ki v opisovanju strategij, načrtov in načinov družbeno odgovornega delovanja pogosto izražajo potrebo po premostitvi in preoblikovanju prevladujoče konvencionalne mišljenske matrice ali po albansko *mentaliteti*. Kaj je *mentaliteti* in zakaj jo omenjeni družbeno odgovorni akterji opredeljujejo kot eno od temeljnih ovir, a hkrati tudi pogojev za tlakovanje osebne in nacionalne prihodnosti? Kaj je tisto, kar želijo premostiti, mobilizirati in preoblikovati, in kaj je tisto, kar skušajo ohraniti, zadržati in prebuditi? Prispevek prevprašuje pomene časovnosti ter pojasni, kako družbeno odgovorni akterji skušajo tlakovati stabilna tla oziroma prostor, ki bi omogočil in spodbudil snovanje načrtov in novih strategij.

Ključne besede: čas, prihodnost, mišljenska matrica, *mentaliteti*, družbeno odgovorni akterji, Albanija.

Abstract: The paper focuses on certain social entrepreneurs or self-declared activists, dreamers or visionaries who, in describing their strategies, plans and ways of social acting, often express the need to mobilise and transform what is taken as a 'conventional' Albanian mindset (Albanian mentaliteti). What is mentaliteti and why do the aforementioned social actors consider it one of the main obstacles as well as prerequisites for paving individual and national future(s)? What do they aim to mobilise, shape and transform and what do they wish to preserve, retain and revive? The paper provides an anthropological understanding of the various temporal implications that generate the ways through which social actors try to pave a firm terrain that would enable and inspire their plans and strategies which would lead to a better future.

Keywords: time, future, mindset, *mentaliteti*, social entrepreneurs, Albania.

Kako, kdo in kaj tlakuje prihodnost v današnji Albaniji? Kako se slednja oblikuje in odraža v vsakdanjem življenju tistih posameznikov, ki se čutijo »poklicane«, »odgovorne« ali pa »primorane«, da na kakršenkoli način spremenijo in »izboljšajo« trenutno ekonomsko, družbeno in okoljsko stanje v njihovi neposredni ali posredni okolici? V iskanju odgovora na omenjena vprašanja se članek osredinja na posameznike, ki s svojim delovanjem, načinom razmišljanja in načrtovanja poskušajo tlakovati temelje za vzpostavitev nečesa, kar še ne obstaja. Z etnografskimi primeri treh družbeno odgovornih podjetij in njihovih akterjev različnih spolov, generacij, biografskega in migracijskega ozadja razčlenja in prevprašuje načine njihovega razmišljanja, načrtovanja in poskusa projekcije nečesa, kar se še ni zgodilo.

Etnografsko gradivo izhaja iz večletnih antropoloških raziskav v južni in osrednji Albaniji, kjer se v zadnjih letih še posebej osredinjam na posameznike, ki sami sebe razumejo kot družbeno odgovorne podjetnike¹ ali po albansko *sipërmarrësit / ndërmarrësit socialë*. To so posamezniki,

ki sami sebe in svojo okolico strukturno in/ali strateško doživljajo nekoliko drugače kot večinsko prebivalstvo (glej Petrovič-Šteger 2017). Družbeno odgovorno podjetništvo je zgolj »vstopna točka« tega besedila, s katerim skušam zaobjeti in »opredeliti« proces načrtovanja in strukturiranja nečesa, kar stremi k spremembam ter vodi k družbeni in osebni dobrobiti in blagostanju.

Po letu 2011 se je v albanskem političnem, pravnem in ekonomskem diskurzu vzpostavil koncept družbeno odgovornega podjetništva, ki ima v albanskem jeziku kar tri termine, in sicer *ndërmarrje*, *sipërmarrje* ali *biznesi socialë*. V javnih občilih in diskurzu se najpogosteje uporabljata slednja dva termina, redkeje pa pojem *ndërmarrje*. Eden od razlogov je med drugim tudi to, da je bil termin *ndërmarrje* že v uporabi v obdobju komunističnega režima (1945–1991), ko je označeval kmetijske zadruge in državna podjetja (*ndërmarrja kooperativës; ndërmarrja shtetrorë*), torej družbeno delo, ki je stremelo k skupnemu državnemu blagostanju. Nasprotno kot *ndërmarrje* pa sta se koncepta *sipërmarrje* in *biznesi* v albanskem vsakdanjem diskurzu dodobra uveljavila šele po razpadu komunističnega režima in vzpostavitvi tržne ekonomije. Po slovarski definiciji je pomen besede *sipërmarrje* osnovan na kapitalistični podstati, ki se nanaša na ustvarjanje, dodano vrednost in oplemenitenje nečesa zavoljo dobička (Fjalor 1984: 1090). Zato se termin *sipërmarrje* pogosteje upo-

¹ Raziskava je del projekta *Misliti bodočnost* (J6-7480), ki ga vodi doc. dr. Maja Petrovič-Šteger in sofinancira Javna agencija Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost iz državnega proračuna. Za vso podporo, komentarje in debate v povezavi s prvimi osnutki tega članka se iskreno zahvaljujem vodji projekta in kolegici Maji Petrovič-Šteger, kolegoma Nini Vodopivec in Mihi Kozorogu ter anonimnima recenzentoma revije *Glasnika SED*.

* Nataša Gregorič Bon, dr. socialne antropologije, docentka, znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za antropološke in prostorske študije, Novi trg 2, 1000 Ljubljana; ngregoric@zrc-sazu.si.

rablja v povezavi s promocijo in širjenjem podjetništva, tako poslovnega kot tudi družbenega. V okviru družbeno odgovornega podjetništva se *sipërmarrje* ne nanaša zgolj na finančni doprinos podjetja, temveč tudi na njegovo dodano družbeno vrednost oziroma oplemenitenje družbe in širšega okolja za doseganje splošnega blagostanja (Spletni vir 1). Tako na primer v albanski spletni reviji *Business Magazine*, ki jo ureja skupina »zagonskih« (»startup«) podjetnikov v Tirani, študent ekonomije Vasjan Broka, prejemnik štipendije ERASMUS za mlade podjetnike (maj 2017), ki jo financira Svet Evrope (Spletni vir 2), v eni od številnih spletnih revij *Sipërmarrje* opredeljuje kot proces ustvarjanja in oplemenitenja poslovne ideje in njene vrednosti, ki poleg fiskalnega doprinosa vključuje tudi svobodo, neodvisnost, ustvarjalnost in družbeno dobrobit (Spletni vir 1). Družbeno dobrobit, kot piše Broka v nadaljevanju svojega članka, je ena od temeljnih vrednot podjetništva, ki s svojim poslovanjem lahko pomaga »razviti« določeno skupnost posameznikov. »Podjetniška priložnost«, navaja Broka, je med drugim tudi »socialna dejavnost«, saj se podjetniki s svojim poslovanjem lahko borijo tudi proti »brezposelnosti, revščini, nevednosti in boleznim«. Študent članek zaključuje z neke vrste retoričnim vprašanjem: »kdo od nas pa ne bi želel imeti denarja, svobode, neodvisnosti, prinašati ustvarjalnost in ustvarjati družbeno dobrobit?« Namesto odgovora Broka opozori na tveganje, s katerim se lahko soočajo družbeni podjetniki, in povabi bralce k skupni »blogovski« razpravi o tem, kako »napotiti našo Albanijo v prostor družbenega podjetništva« (ali alb. »si mund ta kthejmë Shqipërinë tonë në një vend sipërmarrës«) (Spletni vir 1).

Brokov zapis bi v marsikaterem pogledu lahko brali kot enega od klišejskih zapisov oziroma enega od mnogih zapisov, ki se ponavljajo in reproducirajo v številnih podjetniških in drugih medijih po vsem svetu. A kljub temu ga v tem besedilu navajam kot zanimivo iztočnico, saj omenjena definicija podjetništva odpre pomemben poudarek družbeno odgovornega podjetništva. To je »oplemenitenje,«² ki se ne nanaša le na ekonomsko, temveč tudi družbeno in moralno-etično dimenzijo življenja, ki stremi k »oplemeniteni« prihodnosti. To pa je treba razumeti v specifičnem družbenem, zgodovinskem in političnem kontekstu Albanije.

Pomen podjetništva v prostoru migracij

Kot sem opisala zgoraj, je komunistični režim, ki je temeljil na centralizirani tržni ekonomiji in planskem gospodarstvu, onemogočil razvoj kakršnikoli oblik zasebnega podjetništva. Te so se pojavile šele po letu 1991, torej po razpadu komunističnega režima in uveljavitvi prostega trga kapitala in dobrin. Lahko bi rekli, da se je sodobno tržno gospodarstvo temeljiteje razvilo šele v obdobju po razpadu

komunističnega režima. To pa je botrovalo dejstvu, da se je tržno gospodarstvo razvilo in uveljavilo na nekoliko drugačen način kot v drugih evropskih državah bivšega socializma. Politična, ekonomska in družbena kriza, ki je sledila razpadu režima, je povzročila množične migracije prebivalcev, ki so glede na študije migracij v Albaniji imele t.i. »epske razsežnosti« (Vullnetari 1997; King in Vullnetari 2003). S propadom centralnega planskega gospodarstva in liberalizacijo trga so se po letu 1991 močno razširile mednarodne vladne in nevladne organizacije, ki so s svojim delovanjem, tujim kapitalom in delovno silo vsaka na svoj način skušale vzpostaviti to, kar so poimenovali »stabilno« stanje v državi (de Waal 2005). Sledila je liberalizacija trga, ki se je med drugim zaradi močne prisotnosti ameriških vladnih in nevladnih organizacij, kot sta na primer USAID in Svetovna banka, razcvetel v prosti ekonomsko-finančni trg. Na slednjem so se postopoma uveljavile manjše nevladne organizacije in podjetja, katerih lastniki in upravitelji so bili tudi albanski državljani (Schwandner-Sievers 2004; de Waal 2005; Musaraj 2011). Prva manjša zasebna podjetja (ki so se večinoma ukvarjala s trgovino na drobno in debelo ter izvozom in uvozom nerafirirane in rafinirane nafte) so se porajala tako rekoč šele po letu 1998 (Spletni vir 3). Velika stopnja migracij, težavni in še vedno nedokončani postopki privatizacije državnega premoženja in padec piramidnih shem, ki je leta 1997 povzročil številne nemire v državi (Musaraj 2011), so le nekateri dogodki in hkrati dejavniki, ki so vplivali na vzpostavitev »demokracije« in prostega trga v Republiki Albaniji. Glede na številna poročila in javne razprave kot tudi študije albanskih strokovnjakov je Albanija še dandanes, čeprav jo skoraj tri desetletja ločijo od razpada režima, pojmovana kot tranzicijska država, ki še ni uspela vzpostaviti demokratičnega sistema in liberalnega trga (Spletni vir 4; Korovilas 1999). Ta po mnenju številnih sogovorcev vse preveč temelji na t. i. »domačijem« (prim. Vuk Godina 2014; Ledeneva idr. 2018) principu delovanja, ki daje prednost sorodstvenim in prijateljskim vezem in povezavam. Na tovrstnih povezavah, kot izpostavljajo večina sogovorcev ter številna poročila vladnih in nevladnih mednarodnih in domačih organizacij, delujejo vplivne podjetniške družbe, ki so pogosto povezane z neformalnimi posli (Spletni vir 5; Spletni vir 6). Tovrstne sorodstvene strukture, ki temeljijo na sistemu patrilinearnih potomskih skupin (alb. *sistemi fisnorë*) oziroma lokalitet,³ se še danes predstavljajo kot temeljna ekonomska silnica albanske družbe.

2 Za opozorilo na pomen družbenega oplemenitenja kot pomembnega procesa podjetništva sem hvaležna kolegici Maji Petrovič-Šteger.

3 Lokaliteta izpostavlja patrilinearno potomsko skupnost, ki je lokalno oziroma prostorsko opredeljena. Glede na vzorec poselitve so namreč hiše in domovi (alb. *shtëpi*) moških pripadnikov patrilinearne potomske skupine v glavnem v eni soseski (alb. *llagja*) oziroma na skupni lokaciji (alb. *vendi*), ki je tako lokalno kot tudi regijsko opredeljena. Lokacija oziroma *vendi* je pomembna dimenzija, ki opredeljuje družbeni položaj tako potomske skupine kot tudi njenih posameznikov (glej Gregorič Bon 2008).

V Albaniji je splošni standard države in njenih državljanov odvisen od deleža povratnega denarja in drugih materialnih vlaganj (ang. *remittances*), ki jih migranti redno vlagajo v domače gospodarstvo. Eden od vzrokov je velika stopnja migracij, ki se sporadično vzpostavlja že več stoletij (glej Gregorič Bon 2017). Drugi vzrok pa je patrilinearni sorodstveni sistem (alb. *sistemi fisnorë*), ki je prepleten z družbenim, ekonomskim in političnim delovanjem same države.

»Neoliberalna« tržna ekonomija se je v državi dodobra uveljavila šele po letu 2000 (Gedeshi 2015), ko se je stabilizirala stopnja migracij in nekoliko (a ne občutno) povečal odstotek povratnikov. Ekonomsko nekoliko stabilnejše stanje v državi je vplivalo na postopno povečanje števila manjših podjetij. A stabilnost je znova zanihala leta 2008, ko je zahodnoevropsko in ameriško gospodarstvo zajela fiskalna in ekonomska kriza ter sprožila vsesplošni občutek prekarnosti in negotove prihodnosti. Kot odgovor na globalni trend reševanja krize se je tudi v Albaniji porajalo družbeno odgovorno podjetništvo. Leta 2011 je bila na pobudo vlade ustanovljena državna Agencija za promocijo družbenega (odgovornega) podjetništva. Agencija naj bi zagotovila pravni in formalni okvir ustanovitvenega akta družbenega podjetništva. Glede na ta okvir naj bi bil princip delovanja družbeno odgovornega podjetja enak delovanju nevladnih organizacij, medtem ko naj bi poslovalo po principih zasebnih podjetij, le da se (za razliko od njih) mora dobiček uporabiti za in vložiti v družbeno dobrobit. Prav ta pravna podlaga pa, kot menijo številni sogovorniki, že ob zagonu družbenega podjetja otežuje njegovo poslovanje, saj se ta pogosto, kot izpostavljajo, namesto z novimi navdihi in vizijami ukvarjajo s finančnim obstojem.

Pomen podjetništva v Albaniji je torej treba brati in razumeti v kontekstu nenehnih migracij, ki niso zaznamovale državo le po razpadu komunističnega režima, temveč v tisočletni zgodovini. Kot razpravljam v enem od prispevkov o zgodovinskem pomenu preseljevanja v Albaniji (Gregorič Bon 2017; glej tudi Hasluck 1954; Ceka 2005; Pistrick 2009, 2010; Tirta 1999; Vullnetari 2007, 2012), se selitve znotraj in zunaj ozemlja današnje Albanije dogajajo že tisočletja. Tovrstna preseljevanja pa so med drugim tudi vplivala na spremembe družbene in sorodstvene, pozneje, po razpadu komunističnega režima, pa tudi razredne strukture prebivalstva (Lelaj 2015). Glede na javnomnenjske raziskave in nekatere neuradne študije ima Albanija visok odstotek bega možganov (Spletni vir 3). Prav v tem okviru pa je treba brati nadaljevanje članka, ki predstavlja različne načine tlakovanja prihodnosti v Albaniji.

Tekstilno družbeno odgovorno podjetništvo

Podjetnika Taulanda,⁴ starega 53 let, sem spoznala prek ene od sodelavk neprofitnega globalnega naložbenega

podjetja Yunus (ang. *Yunus Social Business*),⁵ ki mu je leta 2016 odobrilo mikro posojilo za odprtje tekstilnega obrata v ruralnem predelu nekaj kilometrov vzhodno od prestolnice Tirane. Po njenih besedah naj bi bil Tauland eden od bolj perspektivnih družbenih podjetnikov, ki jih ne zanima zgolj finančni dobiček in poslovni uspeh, temveč tudi družbena dobrobit. Kot je opisano na spletnih straneh območne izpostave Yunusa v Albaniji, namen tekstilnega družbenega podjetja namreč ni zgolj ustvarjanje dobička, temveč predvsem izboljšanje trenutnega družbenega stanja v okraju, ki se sooča z visoko stopnjo izseljevanja. Spletna stran prav tako navaja pomen tekstilnega obrata za izboljšanje položaja žensk v ruralnem okolju in premostitev spolne neenakosti, ki je po mnenju nevladnih organizacij in aktivistov vse preveč konvencionalna oziroma zavezana tradicionalnim sorodstvenim strukturam.

Taulanda bogatijo številna leta izkušenj v tekstilni industriji, saj je dobri desetletji delal v enem od tekstilnih obratov v Tirani. Tauland je povratnik, ki se je po osmih letih dela v Nemčiji leta 1998 vrnil v Albanijo, kjer se je poročil in si ustvaril družino. Danes je mož in oče dveh odraslih otrok. Leta 2016 je skupaj s svojo srednješolsko kolegico Blerto ustanovil družbeno odgovorni tekstilni obrat. Ta je v času mojega obiska zaposloval 75 tekstilnih delavk, računovodjo, tajnico, izvršno direktorico in splošnega direktorja. Po ogledu obrata me je Tauland povabil v pisarno, kjer sva nadaljevala pogovor o podjetju in njegovem delovanju. Po nekaj minutah je v pisarno stopila izvršna direktorica Blerta. Ne meneč se za moj obisk in brez pozdrava je pogledala Taulanda in mu z obrazno mimiko dala vedeti, da mu želi nekaj povedati. »*Kako pa je šlo,*« je vprašal Tauland. Z nekoliko razburjenim glasom je Blerta hitela pojasnjevati, da je vse bilo v redu, le »*to mi ni bilo všeč, da je na samem začetku povedala, da je hčerka županove tete!*« Z razburjenim glasom je Blerta nadaljevala: »*Pa saj zna šivati in opravila je dva tečaja za šivanje!*« Povsem nasprotno pa je odreagirala Tauland, ki je mirno in nekoliko naveličano zavzdihnil: »*Aaaa, iz družine Toska [županov priimek] je ... V redu ... Pa jutri pride?*« »*Seveda, jutri zjutraj,*« je odgovorila Blerta. Kot sem izvedela pozneje, se je njun kratki pogovor nanašal na službeni intervju za delovno mesto v tekstilnem obratu, ki ga je imela ena od kandidatk s priimkom Toska.

5 Yunus, družbeno podjetje (YDP ali ang. *Yunus Social Business*) financira in kreditira trajnostna družbena podjetja v Albaniji, Braziliji, Kolumbiji, na Haitiju, v Indiji, Tuniziji in Ugandi. V omenjenih državah ima tudi svoje izpostave. YDP je leta 2011 ustanovil bangladeški družbeni podjetnik, bankir, ekonomist in vodja civilnodružbenih iniciativ Muhamed Yunus. Leta 2006 je za ustanovitev banke Grameen, ene od prvih bank za mikro posojila manjšim družbenim podjetjem, prejel Nobelovo nagrado za mir. V Albaniji je bila izpostava YDP ustanovljena aprila 2012 s podporo albanske nacionalne vlade. Izpostava YDP je v prestolnici Tirana in njeno poslanstvo temelji na »zmanjšanju perečih družbenih problemov« v državi (glej Spletni vir 8).

4 Da bi obdržala anonimnost sogovorcev, v prispevku uporabljam psevdonime.

Nato se je Tauland obrnil k meni in nadaljeval najin pogovor, Blerta pa se je usedla za mizo poleg naju in pregledovala dokumente, ki so bili na mizi. Tauland je razložil, da čeprav je bil namen ustanovitve tekstilnega obrata premostiti razlike med spoloma, ki so v ruralnih predelih in deloma tudi v urbanih delih Albanije še vedno precejšnje, se ta obrat sooča s pomanjkanjem delovne sile. »*Ni problem v pomanjkanju poklicnih kvalifikacij zaposlenih – saj lahko ponudimo tudi krajše tečaje, kjer se delavke lahko izšolajo. Težava je v tem, da so ljudje fanatike [konservativni in šovinistični]. To je del njihove mentalitete [mišljenjske matrice]*,« je pojasnil. Večina moških iz vasi živi v Nemčiji ali drugod v Evropi in ne dovoli svojim ženam, ki skupaj z otroki in moževimi starši živijo v Albaniji, da bi bile zaposlene. »*Preveč so ljubosumni in ne prenesejo, da bi njihove žene imele svoj dohodek in bile samostojne.*« Nato je dodal, da je bilo ob ustanovitvi podjetja zaposlenih okrog sto delavk. A številne med njimi so po nekaj mesecih morale zapustiti delo. »*To je moška psihoza⁶ [psihoza]*« je menil Tauland in pojasnil, da je večina moških v Albaniji prepričana o večvrednosti moškega spola, saj pričakujejo, da bodo njihove žene, sestre ali hčere dobre gospodinje ter skrbnice doma in družine, ne pa finančno samostojne ženske. Kmalu po odprtju obrata so se v vasi razširile govorice, da imajo v tovarni postelje, je nadaljeval Tauland. Te so namigoval na prostitucijo in spolne zlorabe zaposlenih. »*Tu imamo šivalne stroje in ne postelje,*« je razburjeno dodal. V nadaljevanju najinega pogovora je pogosto navajal težave z *mentaliteto*, ki po njegovem mnenju otežujejo poslovanje družbeno odgovornega podjetja.

Kaj je *mentaliteta* in kako jo družbeni podjetniki ali samooklicani vizionarji in aktivisti opredeljujejo, ko naslavljajo osebne in nacionalne prihodnosti? V iskanju odgovora bo članek prevpraševal pomene časovnosti in pojasnil, zakaj imenovani družbeni podjetniki⁷ oziroma vizionarji,

6 Glede na definicijo albanskega knjižnega jezika se termin psihoza uporablja v dveh kontekstih. Prvi je tehnični oziroma medicinski in psihološki, drugi pa družbeni kontekst (Fjalor 1984). Glede na slednjega je psihoza opredeljena kot »razpoloženje« skupine posameznikov, ki se lahko vzpostavi v specifični situaciji, v našem primeru v manjši patriarhalni lokalni skupnosti, kjer večina odraslih moških večji del leta dela v tujini in je tudi glavni vir dohodka delu razširjene družine, ki živi v Albaniji. Termin psihoza se danes v pogovornem jeziku pogosto pojavlja izmenično s terminom *fanatikë*. Ta označuje posameznika, ki se strogo drži konvencionalnih vzorcev vedenja, v Albaniji pogosto temelječih na prepričanju o večvrednosti moških v družbi in nasploh.

7 V članku bo pomen družbenega podjetništva zgolj »vstopna točka«, s katero bom v nadaljevanju osvetlila časovno dimenzijo, »ki se še ni zgodila« oziroma »ki sledi«. Z besedami Maje Petrović-Šteger (2017): z družbenim podjetništvom bom skušala zaobjeti in »opredeliti« sam proces iskanja in uvajanja strukturnih načrtov, ki stremijo k spremembam in družbenemu blagostanju. Ker je tovrstni proces pogosto izmuzljiv in je raziskava del skupinske primerjalne raziskave, ki jo zanima, kako posamezniki v različnih družbenih in ekonomskih okoljih ustvarjajo in gradijo nekaj, »kar lahko sledi«, se tako

aktivisti ali sanjači vidijo prevladujočo mišljenjsko matriko kot eno od temeljnih ovir, a hkrati tudi pogojev za njihovo bodoče uspešno poslovanje v družbeno dobrobit. Pri tem bo še posebej izpostavljen dinamični odnos med tradicionalno institucijo družine in sorodstva (potomska skupina) ter časovno dimenzijo prihodnosti kot nečesa, kar se še ni zgodilo oziroma kar še sledi. Kaj je tisto, kar omenjeni »družbeno odgovorni akterji« želijo premostiti, mobilizirati in preoblikovati, in kaj je tisto, kar skušajo ohraniti, zadržati in oplemenititi? Naslavljajoč omenjena vprašanja, članek odstira antropološka razumevanja časovnosti, družbenih odnosov in morale v današnji Albaniji. Za lažje razumevanje nadaljevanja članka pa naj v naslednjem poglavju na kratko orišem temeljne poteze antropologije časa, ki je ena od osrednjih tem danega besedila.

Časovnost v antropološki perspektivi

Časovnost in prostorskost sta dimenziji, ki prepredata številne antropološke raziskave že od vsega začetka discipline. Tu naj omenim znameniti pregledni članek antropologinje Nancy Munn (1992), ki obravnava čas z različnih teoretskih izhodišč in v različnih etnografskih okoljih kot tudi obdobjih. Antropološke študije so raziskovale družbeno, fizično (okoljsko) in individualno pogojenost časa. Številne so čas in njegovo zaznavanje pripisovale posameznim dejavnostim določene družbe oziroma skupnosti (Malinowski 1927); prepletu družbenih in političnih odnosov ter fizičnemu okolju (Evans-Prichard 1939, 1940); jeziku (Whorf 1965); različnim ciklom v družbenem in fizičnem okolju (Geertz 1973 [1966]). Zanimale so jih različne strukture moči, ki so del družbenih, ekonomskih in političnih institucij ter narekujejo časovni ritem, kot sta koledarski ali urni čas (Damon 1990; Durkheim 1915 [1912]; Durkheim in Mauss 1963 [1903]; Leach 1950, 1957; Malinowski 1927). Nekatere antropološke študije pa so v »čas« in časovnost vstopale s psihološkega vidika, ki oblikuje časovno zavest posameznikov (Bloch 1977; Gell 1992).

Kot izpostavljajo Nancy Munn in številni drugi avtorji (Lipset 2009, 2014; Telban 1998, 2005; Spletni vir 9), je časovna dimenzija tesno povezana s prostorsko in obratno. Tako v svojih raziskavah na Papui Novi Gvineji antropologi, kot so Marilyn Strathern (1990; Spletni vir 9), David Lipset (2009) in Borut Telban (1998, 2005), opisujejo, kako je časovnost del družbenih odnosov, ki so uprostorjeni v določeni lokaciji ter se lahko ponavljajo in reproducirajo skozi prostor in čas. Dolgoletne raziskave v Albaniji podpirajo omenjene ugotovitve, saj je, kot pojasnujem v nadaljevanju besedila, časovna dimenzija vezana oziroma zavezana sorodstveni strukturi (alb. *sistemi fisnorë*) in skupaj z njo umeščena v določen kraj oziroma lokacijo (alb.

v raziskavi kot v članku osredinjam na omenjeni ekonomski trend družbeno odgovornega podjetništva.

vedi). Medtem ko o tem podrobneje razpravljam v nadaljevanju članka, naj se tu vrnem na pomen časovnosti v antropoloških študijah.

V odmevnem besedilu o času Nancy Munn (1992: 116) med drugim izpostavlja, da se je večina omenjenih študij posvečala predvsem pretekli in deloma sedanji časovni dimenziji. Dimenzija prihodnosti je postala osišče zanimanja šele po letu 2000. Globalna fiskalna in ekonomska kriza (Graeber 2011; Dalakoglou 2012) in ekološki preobrati (Harstrup 2011, 2014), so odstrli novo paleto vprašanj, ki se nanašajo na sedanjost, predvsem pa na prihodnost. Sem sodijo dela, ki razpravljajo o prekarnosti, negotovosti, dvomu, obupu (Ferguson 1999), stagnaciji (Jansen 2014a, 2014b), čakanju (Bartulović 2012; Čelebčić 2016; Musaraj 2011, 2012; Narotzky in Besnier 2014), usodi (Elliot 2016), migraciji (Pine 2014), upanju (Crapanzano 2003; Guyer 2007; Miyazaki 2004; Zournazi 2002), pričakovanju (Ferguson 1999), sanjanju (Stewart 2017) in moralnosti (Matza 2012; Mattingly 2012; Simoni 2016).

Priznana antropologinja Marilyn Strathern (Spletni vir 9) poudarja, da je časovne dimenzije treba premišljati tudi prek procesov, kot so kontinuiteta, sprememba in prekinitev, saj ti pogosto na- oziroma oznanijo novo obdobje, dobo oziroma epohalni čas ali pa se preprosto in postopoma nadaljujejo v t. i. »evolucijskem ritmu« oziroma v evolucijski čas. Marilyn Strathern izpostavi pomen političnih obratov, ki so naznanili pomembne spremembe ne le na politični, temveč tudi na družbeni, ekonomski in zgodovinski ravni. Tako je na primer padec socializma naznanil pomemben časovni prelom, ki je v vzhodnem in jugovzhodnem delu Evrope vodil v pomembne preobrate ne le v političnem in ekonomskem smislu, temveč tudi v vsakdanjem življenju posameznikov nasploh. Tu naj izpostavim delo Katherine Verdery (1996), v katerem ta antropologinja poudarja popolno etatizacijo časa, ki so jo posamezniki v socialistični Romuniji živeli in doživljali kot t. i. »ustavljeni čas«. Daphne Berdhal (1999, 2009) pa se v svojih raziskavah v postsocialistični Vzhodni Nemčiji osredinja na hrepenenje in nostalgijo, ki sta zaznamovali čas političnih, ekonomskih in kulturnih prevratov v obdobju padca železne zavese. Nostalgijo so izkušali kot hrepenenje po pretekli stabilnosti, ki je za razliko od postsocialistične negotovosti in prevratov posameznikom dajala občutek, da »ima preteklost prihodnost«. Maja Petrović-Šteger (2013) pa nekoliko drugače razpravlja o časovnosti v postkonfliktni Srbiji. V premostitvi kolektivnega občutka krivde za vojne zločine v Bosni in Hercegovini na eni in soočanju s trenutno ekonomsko krizo na drugi strani nazorno opisuje, kako so nekateri prebivalci Srbije ustvarili neke vrste alternativni čas ali, kot ga imenuje, »paračas«. Slednji je vzpostavil t. i. paraprostor, v katerem se je oblikovala nova miselna matrica, ki stremi k v pogledu akterjev boljši prihodnosti.

Če se vrnem v albanski kontekst ali konkretno k Taulandu, tudi on, podobno kot številni drugi samoooklicani vizionarji oziroma sanjači aktivisti v Albaniji, razume miselno matrico večinskega prebivalstva Albanije kot temeljno oviro pri njihovem poslovanju. Glede na družbene, kulturne, zgodovinske in politične dejavnike pa se omenjena matrica odraža na povsem drugačen način kot v povojni Srbiji ali v postsocialistični Vzhodni Nemčiji in Romuniji. Naj se »vrnem« v Taulandovo pisarno.

Mentaliteti

Najin pogovor je prekinilo trkanje na vrata. Vstopila je mlajša, urejena ženska, stara okoli 25 let. Takoj ob vstopu se je predstavila kot Mirela Toska in povedala, da kot kurirka območne pošte prinaša priporočeno pismo in želi »šefov podpis«. »Oh, še ena Toska!« je nekoliko sarkastično vzkliknil Tauland, medtem ko je Blerta skušala prikriti svoj posmeh. Mirela se ni odzvala na Taulandov porogljivi komentar in se je glede na svoj položaj (poštne uslužbenke in mlajše ženske) držala nekoliko rezervirano. Odločno in hitro je zrecitirala svojo izobrazbo in večšine, ki jih obvlada. Zdelo se je, kot da s tem skuša 20 let starejšemu Taulandu in Blerti kot direktorjema, lastnikoma in upraviteljema šiviljskega obrata izkazati in dokazati svoj družbeni položaj, ki naj bi bil, kot je namigovala, neodvisen od njene vplivne razširjene potomske skupine. A kljub temu je Tauland vztrajal na pogovoru o Mirelinih potomskih vezeh in porogljivo vprašal: »Ja koliko pa vas je?« »Veliko,« je z nasmehom, a odločno odvrnila Mirela in nadaljevala z opisom svoje poklicne kariere. Pri tem je poudarila, da je bila nekoč ekonomistka v enem ozzd šiviljskih obratov v Tirani, kjer je delala kar nekaj let. Pozneje pa se je zaradi nizke plače odločila za vrnitev v rojstni kraj, kjer je kot poštna kurirka in administratorka našla delo v javnem sektorju. »Aha, ekonomistka,« sta presenečeno pripomnila Tauland in Blerta. Mirela je ponosno nadaljevala, da je pred leti v Tirani uspešno zaključila »mikro magisterij iz podjetništva in upravljanja«. Ko ji je Tauland nekoliko v šali in deloma zares ponudil službo v obratu, se je Mirela z odločnim in diplomatskim prizvokom zahvalila za ponudbo in dodala, da jo zaradi nizkih plač v tekstilnih obratih ta ne zanima. Nekoliko užaljeno je Tauland pojasnil, da je dohodek v njegovem obratu precej višji in neprimerljiv z dohodkom drugod in da je toplo vabljen, naj to tudi preizkusi. Mirela se je prijazno in nekoliko narejeno nasmehnila, se znova zahvalila za ponudbo, se poslovila in odšla. Takoj zatem sta Tauland in Blerta bruhnila v smeh. Tauland se je obrnil k meni in dejal: »Ta punca je v pokoju! V malce bolj aktivnem pokoju!« Taulandove besede so namigovala, da se je Mirela z zaposlitvijo v javnem sektorju zavestno odločila odklanjati kakršnekoli poslovne in druge izzive. V javnem sektorju, kot je pojasnil Tauland, je obseg dela minimalen, dohodek pa reden, a izjemno nizek. »Delo na lokalni pošti ni izpostavi je javno delo. In v javnem sektorju velja mišl-

jenje, da se ne dela veliko oziroma ravno toliko, da zadovoljiš norme in ohraniš nek življenjski standard.« In dodal: »Albanska država je kot moj oče, ki pravi, da lahko hodiš, a nikoli samostojno!« In »poleg tega je Toska,« je pomenljivo pripomnila Blerta in pojasnila, da je Toska priimek župana te občine. »Enak priimek kot priimek dekleta na intervjuju,« je dodala in porogljivo zaključila, »vsi so Toska!« Tauland pa je dodal: »Kot protoni in nevtroni. Če so skupaj, imajo nabo in delujejo. Če pa niso, pa ne delujejo.«

Taulandove besede so podobne besedam številnih drugih sogovorcev – podjetnikov, družbenih podjetnikov, »sanjačev«, aktivistov, navdihovalcev idr. Prav vsi se v opisovanju delovanja svojih družbenih podjetij ali družbeno-usmerjenih delovanj, namenov, načrtov in akcij osredinjajo na prevladujočo miselno matrico, ki se nanaša na večinsko strukturo mišljenja v današnji Albaniji. Pri tem se pomen *mentaliteti* pogosto navezuje na niz tradicionalnih vrednot, etičnih (*nder* oziroma čast) in moralnih (*besa* oziroma zaobljuba) pogledov, odnosov do razlik v spolu, izobrazbo, družino in razširjeno sorodstvo (*sistemi fisnorë*), kraj rojstva (*vendi*), etničnost, religiozno pripadnost ter ekonomski in družbeni položaj. To pomeni, da se posameznik pojmuje znotraj moralnih struktur patrilinarnne potomske skupine, ki ima poleg moralne tudi družbeno in prostorsko razsežnost (glej Gregorič Bon 2008). Posameznik oziroma individuum je torej opredeljen znotraj kolektiva, torej znotraj določene potomske skupine ter njenega sedanjega in preteklega družbenega in ekonomskega kapitala, ne nazadnje pa tudi lokacije (*vendi*) oziroma kraja in regije, iz katere prihaja. Pomen izraza *mentaliteti* torej odraža posameznikovo vpetost v določene družbene, prostorske in časovne kodekse.

Sistemi fisnorë in familje

Pomen družine (alb. *familje*) ima pomembno mesto v samem razumevanju albanske družbe tako nekdaj kot tudi danes. Medtem ko o tem obširneje razpravljam v eni od svojih publikacij (Gregorič Bon 2008), naj tu na kratko orišem njeno vlogo in mesto v sodobni albanski družbi. V preteklosti in deloma tudi danes, predvsem na perifernih delih Albanije, je pomen razširjene družine sopomenka terminu potomska skupina ali *fis*, ki označuje patrilinarno potomsko skupino in predstavlja temeljno gibalno albanske družbene organizacije. Predvsem v severnem delu Albanije, deloma pa tudi v osrednjem delu in na jugu, potomska skupina oziroma *fis* sestavlja več bratovščin (*vëllazërisë*), ki so predvsem nekdaj in deloma tudi danes, še posebej v ruralnih predelih, živijo v skupni soseski (*llagja*). Čeprav dandanes večina pripadnikov določene *fisi* ne živi v skupni soseski oziroma na lokaciji (*vendi*), ima prostorska pripadnost zaradi velikega števila migracij, nenehnega vračanja ter finančnih ter materialnih tokov, ki jih migranti usmerjajo v kraj izvora, še vedno velik pomen v albanski družbi.

Način ali kultura pripadnosti oziroma zavezanost določnemu kraju ali lokaciji pa ima osrednjo vlogo tudi v albanskem običajnem pravu, ki so ga določali nezapisani tradicionalni zakoniki, t. i. kanoni (*kanun*). Ti so predvsem v obdobju pred otomansko nadvlado (do 15. stoletja) kot tudi v času njenega upravljanja in dominacije (1503–1912) tvorili temeljna počela *fis* in njihove lokacije. Njihova nezapisana vsebina in temeljne postave so se razlikovale glede na kraj oziroma območje kot tudi glede na potomsko skupino (Berishaj 2004; Hasluck 1954). Ti zakoniki so imeli pomembno vlogo predvsem na ruralnih območjih, njihova pravila so strukturirala etično (*ndër*) in moralno (*besa*) držo posameznikov, ki so bili del določene potomske skupine in so naseljevali določeno geografsko območje (Berishaj 2004).

Vsebinska nezapisanega zakonika je izhajala iz same prakse in prav zato se je nenehoma prilagajala trenutnim družbenim odnosom in z njimi povezanim normam, ki so bile globoko zavezane sistemu *fisnorë*. Ker se je vsebina nenapisanih zakonikov prilagajala zunanjim ekonomskim in političnim okoliščinam, so se ti sorazmerno spreminjali. V času otomanske nadvlade, ko je večina območja današnje Albanije sprejela islamsko religijo ter z njo povezana normativna pravila in ureditve, so se ti zakoniki deloma prilagodili prevladujoči otomanski administraciji. Uvedba komunističnega režima (1945–1991) pa je naznanila konec *kanunskega* prava. Začelo se je obdobje načrtnega in sistematičnega izkoreninjanja tradicionalnih zakonikov, ki jih je avtokratsko vodstvo skušalo izbrisati iz vsakdanjega življenja in kolektivne zavesti prebivalcev Albanije. V skladu s komunistično paradigmo je demagoški vodja Enver Hoxha začel širiti ideologijo o »graditvi novega naroda« in »novega človeka« z »novo mentaliteto« (Bardoshi 2016; Lelaj 2015). Ta ni bila več zavezana potomski skupini, njeni lokaciji in kanonskemu pravu, temveč je pripadala izključno državi in članom komunistične partije. Pomen *mentaliteti* je načeloma ohranil svojo strukturo, prerazporedili pa so se odnosi moči ter odnos do vrednot in avtoritete. A kljub temu so se posamezne postave *kanuna*, še posebej tiste, ki so uravnavale in urejale ožje družbene odnose (kot so na primer rojstvo, poroka, smrt, pokop) razširjene družine oziroma potomske skupine, uspele ohraniti prav z mišljenjskimi vzorci oziroma t. i. *mentaliteti* v zasebnih krogih razširjenih družin. Nasprotno od socialistične Romunije, kjer je popolna etatizacija časa postopoma brisala tradicionalne družbene vrednote, kot dokazuje Katharine Verdery (1996), so se v komunistični Albaniji te vrednote prav zaradi posameznih, implicitnih podobnosti med komunistično in tradicionalno *mentaliteti* (npr. izpostavljanje družbene enakosti na eni in spoštovanje velike avtoritete na drugi) deloma ohranile.

Tako sta se po razpadu komunističnega režima zaradi splošnega nezaupanja v »državo« (*shteti*) pomen in vloga potomske skupine oziroma *sistemi fisnorë* znova okrepila

in uveljavila kot osišče družbene organizacije, dedovanja (premoženja), delovanja ter razumevanja družbe in posameznika. Razpad režima, splošna politična in ekonomska kriza v državi so vodili v veliko stopnjo migracij. Te so skupaj s še vedno nerešenimi procesi privatizacije državnega premoženja, padcem piramidnih ponzijskih shem leta 1997 (Musaraj 2011), ter z drugimi družbenimi in političnimi dejavniki pomembno vplivale na vzpostavitve »demokratske« Republike Albanije. Glede na številna poročila, javne razprave kot tudi študije albanskih strokovnjakov (Bogdani in Loughlin 2007; Kadare 2006; Spletni vir 4) se Albanija še dandanes pogosto opredeljuje kot tranzicijska država, ki še vedno ni uspela vzpostaviti demokratičnega sistema in liberalnega trga. Številni sogovorniki menijo, da t. i. domačijski sistem delovanja (glej Vuk Godina 2014) ali albansko *më mik*⁸ še vedno daje prednost sorodstvenim in prijateljskim vezem in povezavam. Na tovrstnih povezavah, kot izpostavljajo večina sogovorcev in številna poročila vladnih in nevladnih mednarodnih in domačih organizacij, delujejo vplivne podjetniške družbe, ki so pogosto povezane z neformalnim poslovanjem.⁹ Ta naj bi, kot menijo sogovorniki, »okužil« sistemi *fisnorë* in obratno. Kot nadaljuje naslednji sogovorec Emil, ni »okužen« le sorodstveni sistem, temveč celotna država, ki deluje po principu »domačijstva« oziroma zaveznitva med posameznimi patrilinearnimi potomskimi skupinami (glej Ledeneva idr. 2018).

»Okuzena« država in potreba po (o)čiščenju

»Država [shteti] je okuzena z družinskim sistemom,« je pripomnil Emil, samooklicani vizionar in sanjalec, ko je opisoval težave, s katerimi se sooča pri izvajanju okoljskih čistilnih akcij. Emil, star 30 let, je eden prvih pobudnikov ekološkega in okoljskega gibanja civilne družbe v Albaniji, ki od leta 2011 organizira čistilne akcije, t. i. »Očistimo Albanijo!« (alb. *Ta pastrojme Shqipërinë!*). Omenjene čistilne akcije, ki jih organizira po vsej Albaniji, so del globalnega ekološkega gibanja »Očistimo svet!« (ang. *Let's do it!*). To si prizadeva za »očiščenje sveta«, zmanjšanje odpadkov in vzpostavitev trajnostnega odnosa do okolja. Kot je zapisano na spletni strani albanskega ekološkega gibanja, njegovo poslanstvo izhaja in hkrati temelji na »sanjah, strasteh in veri skupine prijateljev, ki so osnovali idejo in vizijo, da bodo nekoč njihove skupne sanje, izkušnje in ideje prispevale k družbenemu blagostanju« (Spletni vir 10). V enem od pogovorov sta mi Emil ter njegov dolgoletni prijatelj in sodelavec Bekim, ki je odgovoren za stike z javnostjo, opisovala njuno strategijo spreminjanja t. i. *men-*

taliteti prebivalcev Albanije. Podobno kot dve desetletji starejši Tauland tudi Emil in Bekim kritizirata t. i. albansko *mentaliteti*, ki pa jo, nasprotno kot Tauland, skušata spremeniti oziroma preoblikovati. Njuno poslanstvo ni le očistiti Albanijo in se s tem vpisati na zemljevid globalne ekološke misije, temveč oziroma predvsem mobilizirati in premostiti konservativno mišljenjsko matrico današnje albanske družbe, v kateri živita in delujeta. Emil in Bekim sta odraščala v Tirani, od koder sta po razpadu komunističnega režima emigrirala v Italijo. Tam sta nekaj let živela in študirala ter se po koncu študija vrnila v Tirano. Po vrnitvi sta spoznala, da je v primerjavi z Italijo, kjer sta študentska kot tudi druga mlajša populacija zelo aktivni in samoiniciativni, mladina v Albaniji izjemno pasivna. Emil meni, da večina mladih »poseda v kavarnah in ne stori ničesar,« medtem ko njihovo »okolje« (predvsem fizično) postopoma razpada. Glede na njune besede so bile izkušnje življenja v emigraciji, medkulturne razlike, občutek odgovornosti kot tudi njuna vizija nekatere od pomembnih motivacij za organizacijo prve večje čistilne akcije v Albaniji. Z njo sta želela nagovoriti predvsem mlajšo populacijo in v njej vzbuditi skrb in odgovornost za fizično in družbeno okolje. Emil poudarja, da so bili »prvi koraki« organizacije še posebej težki, saj je bila poleg odsotnosti družbene skrbi za okolje pomanjkljiva tudi komunalna infrastruktura, ki naj bi skrbela npr. za odvoz smeti. Čistilne akcije je, kot poudarja, spremljal splošni »dvom« večine prebivalcev. Kot pravita Emil in Bekim, so vključevale le peščico prostovoljcev, saj so jih številni posamezniki povezovali z obveznimi čistilnimi akcijami, ki jih je komunistična partija tedensko organizirala v času režima (alb. *aksioni, zbor*). Tedaj je bilo komunalno delo namreč ena od strategij etatizacije časa (prim. Verdery 1996) in graditve državne zavesti, do katere številne generacije, rojene v obdobju komunizma, še dandanes gojijo globoke zamere in si delijo travmatične izkušnje, za katere se zdi, da jih še vedno niso premostili. Tako so prve tovrstne čistilne akcije Emila in Bekima kot tudi nekaterih drugih okoljevarstvenikov sprva sprožile splošno neodobravanje med vsemi generacijami. Številni so menili, da niso odgovorni za nesnago in odpadke, ki se razprostirajo povsod po urbanih mestih kot tudi ruralni pokrajini. Zato sta se Emil in Bekim odločila, da se v svojih akcijah soočita z večinsko mišljenjsko matrico albanske populacije, ki je po njunem mnenju kot tudi mnenju drugih sogovornikov otopela, pasivna in brezbrizna do svoje družbene in fizične okolice. Prav iz tega razloga jo skušata z osebnim pristopom in komunikacijo s posamezniki očistiti preteklih, tradicionalnih vzorcev ter jo na ta način postopoma preobraziti in oplemenititi. Emil poudarja, da poslanstvo njihovih akcij ne temelji zgolj na čiščenju fizičnega okolja, saj sanja in načrtuje, da bodo njihova prizadevanja uspela prebuditi večjo družbeno odgovornost za posredno in neposredno fizično, družbeno in psihološko okolico ter privzgojiti skrb za njeno čistočo.

8 »*Më mik*« ali dobesedno »prek prijatelja« v prvotnem pomenu ustreza slovenski frazi »prek zveze«, ki temelji na domačinskih vezeh in odnosih (glej npr. Vuk Godina 2014).

9 O neformalnem poslovanju razpravljajo številna poročila in dokumenti. Za podrobnosti glej Spletni vir 6; Spletni vir 7.

Na moje vprašanje, od kod izhajata njegovi motivacija in upanje, da navkljub vsem oviram skuša udejanjiti svojo vizijo, je v enem od najinih poznejših pogovorov Emil odgovoril: »*Ker izhajam iz vizije. Pravzaprav ne vizije, temveč sanj, da lahko določene stvari spremenim ter določene stvari dosežem.*« Kot pojasnjuje: ko začuti moč, da lahko uvede določeno »spremembo«, ki trenutno ni skladna s političnim, ekonomskim in družbenim kontekstom, čeprav vodi k splošni dobrobiti, jo tudi izpelje. Poudarja, da se vselej loti in izvaja le tiste stvari, v katere verjame in jih živi. Emil meni, da tovrstne sanje in želja po vnašanju trajnostnih družbenih sprememb na nek način izhaja iz njegovih »genov« oziroma družine njegove matere. Kar nekaj prednikov po materini strani je imelo revolucionarne in buditeljske ideje ter pomembno vlogo v ustvarjanju zgodovine območja Albanije in njenih prebivalcev. Emil verjame v vnovično rojstvo, saj ga tovrstne želje po uvažanju družbenih sprememb, ki vodijo v splošno dobrobit, spremljajo že od malega. Kot poročen oče osemletne hčere pa veliko navdiha in »upanja« dobiva tudi od hčere in žene, ki sodelujeta v njegovih akcijah in mu stojita ob strani. Izhajajoč iz vizije in sanj, se Emil skupaj s kolegom somišljenikom in drugimi kolegi trenutno prizadeva za premik t. i. *avash*, *avash mentaliti* (počasne, počasne mentalitete) oziroma prevladujoče pasivne mišljenjske matrice. Ta je po eni strani osnovana na strukturi albanske družine oziroma potomskega sistema (*sistemi fisnorë*), ki je dandanes kljub vplivni neformalni ekonomiji prepleten in okužen z državnim sistemom in obratno. Po drugi strani pa je *avash*, *avash mentaliti* prežeta s splošnimi pričakovanji posameznikov, da mora država poskrbeti za ekonomsko in družbeno dobrobit albanske družbe in njene okolice. Ker je po njenih besedah najboljša strategija, ki vodi v osebno transformacijo, osebni pristop do ljudi, Emil in Bekim od leta 2012 organizirata letne »akcije Zelenega avtobusa«, s katerimi želita med prebivalci Albanije prebuditi zavest za skrb in odgovornost za fizično in družbeno okolje. Njuno poslanstvo, kot poudarjata, ne temelji le na spremembi splošnega odnosa ljudi do njihovega neposrednega fizičnega okolja, temveč je osnovano na vsestranskem »očiščenju« širšega okolja. Pogoj za to očiščenje pa je transformacija načina mišljenja oziroma »strukturnega terena« (glej Wilf 2015), na katerem lahko posamezniki tlakujejo nove vizije in poglede na prihodnost ter s tem preoblikujejo sami sebe in hkrati tudi družbo.

Sčasoma se je ob globalnem širjenju zavesti o skrbi za čisto okolje ravnodušni odnos večine prebivalcev začel spreminjati. Emil in Bekim pojasnjujeta, da je število prostovoljcev iz leta v leto večje, številni med njimi pa so dandanes ponosni, da sodelujejo v tovrstnih čistilnih akcijah. Po njunem mnenju so prav to prvi zametki preoblikovanja prevladujočih mišljenjskih matric predvsem mlajših generacij. Te spremembe vidita kot del dolgotrajnega procesa, ki pogojuje številne druge aktivnosti, na primer

uvedbo okoljske izobrazbe v šolske učne programe, sprejemanje zakonsko predpisanih okoljskih aktov ipd. Kot poudarjata Emil in Bekim, so tovrstni cilji »še daleč«, saj še vedno niso umeščeni na prioriteto listo državne politike in niso del zakonodaje. Kdaj bodo prišle na prioriteto pravno agendo države, je po njunem mnenju prepuščeno t. i. filozofiji »*tu pa tu bo*« (»bomo videli«).

»Bomo videli« (»*Tu pa tu bo*«)

»*Tu pa tu bo*« (»bomo videli« ali – če prevedemo dobesedno – »bomo videli in nato naredili«), je pripomnila Vjollca, ko je zaključila svoj opis sestanka z eno od partnerskih okoljskih organizacij, s katero se je sestala glede prijave na enega od evropskih razpisov za okoljski projekt. Vjollca, 28-letna samooklicana aktivistka, je poročena in mama nekajmesečne hčerke. Živi v Tirani pri moževih starših. Čeprav imajo ločeno gospodinjstvo, na nek način sledi tradicionalnemu vzorcu, po katerem naj bi žena zadnjega sina skrbela za svoja tašča in tasta. Sama sebe ne vidi »vklenjene« v tradicionalne družinske vzorce, saj kot skrbnica za stike z javnostjo in projektno delo v okoljski nevladni organizaciji veliko časa posveti delu in nevladni organizaciji, ki jo tako rekoč vodi s svojim kolegom. Glavni cilj njune nevladne organizacije je obvarovanje rečnih ekosistemov pred infrastrukturnimi posegi (npr. graditvijo vodnih elektrarn). Kot je povedala Vjollca, se na sestanku niso uspeli dogovoriti in razdeliti nalog med nevladnima organizacijama, kljub temu da je rok za prijavo projekta časovno zelo blizu (že čez nekaj dni). Fraza »bomo videli« je med prebivalci Tirane pogosto slišati in je dandanes na nek način postala del vsakdanje »recitacije« (prim. Green 2012). V filozofiji »bomo videli« je načrtovanje prihodnosti povezano z družbenimi, političnimi in individualnimi naključji. Ta imajo kratek rok (alb. *afati*), katerega pomen niha med t. i. predusodnostjo (alb. *fati*) in naključjem oziroma posameznikovo agencijo/tvornostjo (prim. Eliot 2016). Albanski sociolog Julian Bejko (v osebnem pogovoru) trdi, da se fraza »*tu pa tu bo*« nanaša na časovni rok (alb. *afati*), katerega pomen je etimološko povezan s terminom *amorfati* (lat. ljubezen do vere, zvestoba zaobljube (alb. *besa*), ki predstavlja osrednji moralni kodeks in institucijo albanskega tradicionalnega prava (*kanuna*). Glede na albansko slovnico »*tu pa tu bo*« izraža eno od oblik prihodnjika¹⁰ (alb. *e ardhmja e perparme*), kar bi lahko prevedla kot »pretekla prihodnost«, kot se glasi slovenski prevod naslova enega od del nemškega zgodovinarja Reinharta Kosellecka (2004 [1985]). Fraza »*tu pa tu bo*« izraža preteklost, ki ustvarja načine soočanja s prihodnostjo, ta pa je na območju Albanije pogosto odvisna od usode. Usoda (*fati*) se nanaša na niz tradicionalnih družbenih oziroma sorodstvenih vezi, tradicionalnih kodeksov (*ka-*

10 Tu naj dodam, da albanska slovnica razlikuje kar sedem oblik prihodnjega, sedem oblik preteklega in eno obliko sedanjega časa.

nun), moralnih pravil (*besa*), nadnaravnih sil (npr. na zlo oko oziroma *syri keq*) kot tudi sanj (*nder*). Termina *afati* in *fati* pa ne družijo zgolj etimološka povezava, temveč tudi časovna dimenzija, prek katere se najpogosteje odražata. Z vidika časovnosti ali, natančneje, prihodnosti je termin *afati* (časovni rok) namreč povezan z usodo (*fati*). Ta se ne nanaša na t. i. »usodno pasivnost« (prim. Graeber 2012), saj jo lahko posamezniki s svojo tvornostjo nekoliko spremenijo, a ne korenito (prim. Eliot 2016¹¹). V tem primeru je usoda (*fati*) lahko zgolj deloma odprta proti tisti prihodnosti, ki še ni vnaprej določena.

Zdi se, da je pomen »*tu pa tu bo*« prežet z različnimi preteklostmi, ki so potegnjene v sedanost. Ta po eni strani vodi proti usodi, ki je že vnaprej določena in za katero obstaja velika verjetnost, da se bo nekoč – bodisi v dolgoročni ali pa kratkoročni prihodnosti – zares zgodila. Po drugi strani pa lahko sedanost zaradi trenutnih političnih, ekonomskih in družbenih naključij spremeni svojo smer in s tem tudi samo usodo. Na tovrstne trenutne naključnosti pogosto vplivajo dominantne strukture moči, ki jih utelešajo tako država (*shteti*) oziroma/in politična elita kot tudi širši družbeni ali ožji sorodstveni odnosi.

Navdihovalka »zagonških upov« v Tirani

Ariana, stara 25 let, ki je pred kratkim zaključila magistrski študij iz ekonomije in upravljanja, je ena od upravnih direktoric t. i. »zagonških« srečanj v Tirani. Srečanja so del Globalne skupnosti podjetnikov, ki je bila ustanovljena v Palu Altu v Kaliforniji in ima danes podružnice v več kot 115 državah po vsem svetu. Od leta 2015 ima svojo podružnico tudi v Tirani, ki jo od leta 2016 pomaga upravljati Ariana. Soorganizacija in soupravljanje »zagonških« srečanj sta le del njenih prostočasnih dejavnosti, ki jih opravlja zunaj delovnega časa. Že nekaj let je namreč zaposlena v eni od nevladnih organizacij, ki se ukvarja z varovanjem kulturne dediščine v Albaniji. Poleg tega tudi vodi manjše zasebno podjetje za finančno svetovanje in sanja o razširitvi svojega podjetniškega delovanja, tako da bi navdihovala nove podjetniške upe. Ariana je poročena mama triletne hčere in skupaj z možem in hčerko živi v Tirani, kjer se je tudi rodila in odraščala po razpadu komunističnega režima. Že v začetku najinega pogovora je Ariana poudarila, da čeprav je poročena, ne sledi klasičnemu vzorcu albanske ženske, saj je s svojim partnerjem skupaj živela že nekaj let, preden sta se poročila. Kljub ekonomskim, gospodarskim in družbenim spremembam, s katerimi se sooča sodobna albanska družba, še vedno prevladujejo tradicionalne družbene norme, ki dovoljujejo

jo samostojno življenje mladega para šele po njuni uradni poročni zvezi. Tovrstne družbene norme po mnenju Ariane in njenih mlajših kolegov še vedno vplivajo na življenje in odnose mlajšega prebivalstva, rojenega po razpadu komunističnega režima. Številni mladi tako na periferiji kot tudi v sami prestolnici Tirani – predvsem v slednji zaradi velike mobilnosti ljudi, kapitala, informacij, storitev, prisotnosti številnih tujih vladnih in nevladnih organizacij ter modernizacije in digitalizacije, s katerima se srečuje moderna albanska družba – izražajo občutek zavezanosti tradicionalnim družbenim pravilom, ki imajo globoke korenine v *sistemi fisnorë*. Kot nadaljuje Ariana, niti družina niti izobraževalni sistem, kot je na primer univerza, ne ustvarjajo prostora, kjer bi lahko mlajše generacije snovale, načrtovale, gojile in negovale vizije prihodnosti, ki so osnovane bodisi povsem na podjetniških ali pa na družbenih interesih. Prav zato, nadaljuje Ariana, je center Protik, ki je bil ustanovljen leta 2012 za namene organizacije »zagonških« srečanj Albanija, eden od redkih prostorov, kjer se lahko srečujejo posamezniki različnih generacij, spolov in idej. Kot pojasnjuje, v tovrstnem prostoru lahko posamezniki svobodno razvijajo svoje ideje in jih udeležujejo z načrtovanjem skupinskih projektov. Taki prostori, kot dodaja Ariana, so v Albaniji kot tudi v Tirani še vedno redki, saj je albansko okolje še dokaj nestimulativno in na nek način zasidrano v *sistemi fisnorë*. Kot primer navaja svojo družino oziroma starše, ki tako kot večina staršev pričakuje, da bodo otroci sledili ustaljeni, konvencionalni poti in si po koncu šolanja našli »dobro« in »varno« službo v javnem sektorju, se poročili in si ustvarili družino. Prav to pa ustvarja zaprto okolje, ki ne dopušča svobode in prostega pretoka idej in stimulacij, zaključuje. Zato so »zagonški« centri eni od redkih prostorov, kjer se srečujejo »zagonški upi« in oblikujejo podjetniške poti. K temu pa je občutno pripomogla tudi digitalna tehnologija, ki je odprla ne le digitalne tržne kanale, temveč je, kot poudarja eden od mlajših sodelavcev »zagonške« skupnosti, ustvarila brezmejni prostor, kjer je »vse mogoče« ne glede na starost, spol, generacijo in državo, od koder prihajaš. Dandanes se še posebej mlajše generacije – po Arianinih besedah – navdušujejo nad razvojem različnih digitalnih aplikacij, ki bodo navdušile uporabnike in se uporabljale ne le na lokalnem, temveč tudi širšem, globalnem trgu. A če želiš uspeti globalno, se moraš, kot meni Ariana, dokazati na lokalnih tleh. Albanija – njeno fizično, družbeno, ekonomsko in politično okolje – kar kliče po razrešitvi številnih problemov, s katerimi se prebivalci soočajo v vsakdanjem življenju. Pri tem Ariana navaja probleme, kot so na primer neurejenost parkiranja, vozni redi mini avtobusov in taksijev ipd. Med najinim pogovorom je Ariana izpostavljala pomen navdihov, ki so temeljno vodilo »zagonških« srečanj. Ko sem jo vprašala, ali so morda »zagonški« dogodki tudi centri, kjer se snuje ustvarjalnost, mi je nekoliko zbegano pojasnila, da so navdih temeljno gonilo mladih upov in

11 Alice Eliot (2016) v analizi antropoloških raziskav na obrobju Maroka izpostavlja pomen predusodnosti, ki so ji predane mlajše samske ženske v ruralnem Maroku. Kljub temu da je njihova življenjska pot že vnaprej določena, jo mlade Maročanke s svojo tvornostjo ponekod osmišljajo in deloma, a ne korenito spreminjajo.

ne ustvarjalnosti. Na moje vprašanje, kako bi opredelila navdih (inspiracijo) in ustvarjalnost, je Ariana pojasnila: »Na primer, ko imam navdih za kuhanje, vzamem kuharsko knjigo in skuham kosilo, sledeč receptu. To pomeni, da imam navdih, nisem pa kreativna.«

Po Arianinih besedah so »zagonska srečanja« opredeljena kot neke vrste mobilizacijski miljeji, ki dajejo mladim, bodisi študentom ali pa podjetnikom, možnost in hkrati priložnost, da razmišljajo »zunaj okvirjev družinskih spon in normativov« in da se odmaknejo od t. i. *avash, avash mentaliteti*. Tovrstni prostori navdihov niso le prostori novih poslovnih sodelovanj in podjetniških začetkov, temveč so tudi prostori, v katerih posamezniki skušajo mobilizirati oziroma premakniti svoj način razmišljanja ter se samopreoblikovati v samostojne in neodvisne posameznike. Prostori navdihov niso zgolj »inkubatorji«, kjer se gradijo, rastejo in se plemenitijo poslovne ideje in načrti. Omenjeni prostori so tako rekoč torišče »zagonskih upov«, kjer se redno srečujejo posamezniki z različnimi idejami in načrti, ki jih skušajo udejanjiti s skupnimi močnimi in sodelovanjem. Prostori jim predstavljajo neke vrste navdihujoče odrive oziroma zagonski potencial, ki jih napotuje v osebne kot tudi skupinske transformacije.

Sklep

Prispevek predstavi štiri različne družbeno odgovorne akterje, ki s svojimi delovanji, strategijami in načrti kažejo različno vpetost v opisane konvencionalne mišljenjske vzorce in sisteme. Prav tako pa tudi tovrstni sistemi različno vplivajo na način njihovega družbenega delovanja. Tako na primer Tauland, povratnik, ki je rojen, je odraščal in se šolal v obdobju komunizma, kljub kritiki trenutnega ekonomskega, političnega in družbenega stanja v državi na nek način ostaja vpet v konvencionalne mišljenjske matrice. Po eni strani jih besedno kritizira, po drugi pa jih na primer poustvarja s svojim odnosom do svoje kolegice Blerte, še posebej pa do poštno uslužbenke Mirele. Generacijsko mlajša družbeno odgovorna akterja Emil in Bekim, protagonist druge etnografske vinjete, pa kažeta nekoliko drugačen odnos do tradicionalnih mišljenjskih matric, sorodstvenega sistema in širše družbe. Teh ne kritizirata, temveč jih skušata »ozdraviti« trenutne »okuženosti« z državnim sistemom oziroma politično elito, ki jo opredeljujeta kot eno od pglavitnih simbolnih in tudi fizičnih »onesnaževalcev« družbenega in fizičnega okolja. Pri tem še posebej Emila vodi osebna vizija, ki ji pripisuje genealoško in sorodstveno ozadje. Tu izhaja iz preteklosti svojih prednikov, ki so bili pomembni nosilci in širitelji novih vizij. Tretja protagonistka, aktivistka Vjollca, s svojo filozofijo »tu pa tu bo« na nek način upa, da se bodo prek in z njenim okoljsko usmerjenim delovanjem tlakovali tereni, na katerih bo lahko uresničevala svoje načrte za ohranjanje čistega okolja. Podobno upanje goji tudi četrta družbeno odgovorna akterka Ariana, ki z

vodenjem zagonskih srečanj navdihuje mlajšo generacijo in jo napotuje v t. i. miselne preskoke, stremeče k splošni dobrobiti v njeni neposredni okolici.

Jaret Zigon (2009) v svojem prispevku o upajočih prebivalcih Moskve upanje opredeljuje kot dvoplastno, in sicer kot časovno strukturo in časovno orientacijo. Podobno bi lahko opredelila tudi frazo »tu pa tu bo«, ki po eni strani odraža, hkrati pa tudi ustvarja časovno strukturo, ki je utelešena v konvencionalni mišljenjski matrici (*mentaliteti*). Omenjena časovna struktura lahko vodi k že vnaprej določeni usodi ali pa se odpira trenutni družbeni, politični, ekonomski in individualni naključnosti. Po drugi strani pa fraza »tu pa tu bo« odraža in ustvarja časovno orientacijo, ki temelji na moralnem kodeksu (*afati – amorfati*) in stremi k splošni dobrobiti.

»Tu pa tu bo« odraža semantično polje, na katerem se preteklost tako strukturno kot tudi orientacijsko zliva v sedanost. Kot trdi eden od ključnih utemeljiteljev konceptualne ali pojmovne zgodovine Reinhart Koselleck (2004 [1985]), so nekateri pojmi, v našem primeru fraza, v določenem okolju ključni za razumevanje trenutnega družbeno-kulturnega in zgodovinskega konteksta. Segajo v zgodovino in so potegnjeni v sedanost, kjer tvorijo temeljne orientacijske stebre. Nekoliko drugačno vlogo preteklosti pa odraža predstavljeno etnografsko gradivo, ki med drugim tudi s frazo »tu pa tu bo« razkriva občutke sogovorcev, da so »privezani« k preteklim strukturam, ki se prelivajo v sedanost in vodijo k prihodnji usodi, prepredenimi s preteklimi strukturami. Številni sogovorniki so frustrirani zaradi »privezanosti« na pretekle mišljenjske matrice (*mentaliteti*), ki jih ustavljajo in odmikajo od prihodnjih novih vizij in idej.

Pomen *mentaliteti* je prežet z globokimi vezmi med državo (oziroma politično elito) in *sistemi fisnorë* (družinskimi vezmi). Kot izpostavlja večina sogovorcev, sta politična in pravna moč države osnovani na strukturnih podmenah *sistemi fisnorë* in nenapisanem kanonskem pravu. Rigidna pravna pravila sistemsko in strateško ustvarjajo moč »države« in njene »politične elite«. Rigidnost sistema na eni in domačinski princip delovanja politične elite na drugi strani ustvarjata vrzel, v kateri se vzpostavljajo t. i. premakljivi »tereni neformalnosti« (Brotherton 2008) oziroma neformalne ekonomije. Prav tovrstni tereni neformalnosti pa dajejo podjetnikom, vizionarjem in aktivistom občutek, da so »stisnjeni« v »primež« (Navaro-Yashin 2002) države (*sh-teti*) in politične elite, vse bolj »okužene«, kot meni Emil, s sorodstvenim sistemom, ki vedno bolj temelji na mafiji in nelegalnih poslih. Pomen *mentaliteti* je torej opredeljen glede na skupinsko zavezanost *sistemi fisnore* in glede na prostorsko pripadnost določeni lokaciji oziroma *vendi*, ki po besedah sogovornikov prepredata prav vse ravni albanske družbe, politike in ekonomije ter tako rekoč paralizirata bodoče načrtovanje poslovnih in drugih strategij, trenutno prepuščenih filozofiji »tu pa tu bo«. Ta načrte umešča med

pretekle strukture in prihajajočo, že vnaprej določeno uso- do. Izhod iz tovrstnega primeža sta mobilizacija in opleme- njenje večinske mišljenjske matrice, ki bo konvencionalne načine razmišljanja uspela pomakniti v polje odprte in dol- goročne prihodnosti. Tako na primer »zagonska« srečan- ja ter trajnostne akcije in delovanja predstavljajo prostore novih upov in upanj, kjer posamezniki različnih generacij, spolov, idej in okolij srečujejo in načrtujejo poslovne in druge ideje, ki stremijo k lastnemu oplemenitenju kot tudi oplemenitenju širše družbe.

S tem pa se vrnemo na sam začetek tega članka in k defi- niciji termina podjetništvo (*siperrmarje*), ki se nanaša na oplemenitenje. Predstavljeni sogovorniki kot temelj svojega poslovanja posredno ali neposredno izražajo potrebo in hkrati namen oplemenitenja družbe in posameznika. Ople- menitenje in transformacija individualne kot tudi kolektivne mišljenjske matrice bi omogočili izstop iz že ustal- jenih tirnic, ki prihodnost vežejo z usodo in ji tako rekoč ne dopuščajo drugačnosti in novih vizij. Prav proces ople- menitenja bi odprl »strukturni teren« (glej Wilf 2015), na katerem bi podjetnik, vizionar in aktivistka, kot piše mladi študent v *Buisiness Magazine*, »napotili Albanijo v pro- stor podjetništva«, v prostor družbenega, umskega kot tudi ekonomskega in političnega oplemenitenja. Ali če beremo drugače: predstavljeni sogovorniki s svojimi delovanji in razmišljanji skušajo »tlakovati« strukturni teren, ki bi pri- hodnost oplemenitil z vizijami. Te pa glede na njihove in- dividualne kot tudi družbene izkušnje življenja v emigraciji delno prav tako izvirajo iz migracijskih okolij in so »prene- sene« v albansko okolje. Kot sem predstavila v uvodu, velik delež migracij, ki se vzpostavlja v Albaniji, že v zgodovini ni zgolj vplival na nihanje in upadanje populacije, temveč je tudi spodjedal miselno matrico, na primer z begom mož- ganov. Da bi zapolnili to vrzel, so se nekateri družbeno odgovorni akterji, kot je na primer Emil, po številnih letih življenja v tujini vrnili v Albanijo, kjer skušajo udejanjiti svoje vizije oziroma sanje, na primer očiščenje okolice in preteklih, konvencionalnih mišljenjskih matric. Zdi se, da predstavljeni družbeno odgovorni akterji nenehno iščejo stabilna strukturna tla oziroma prostor, ki bi omogočil in spodbudil snovanje načrtov ter tlakovanje novih strategij.

Literatura

BARDOSHI, Nebi: *Antropologji e kanuni*. Tiranë: Pika pa sipër- faqe, 2016.

BARTULOVIĆ, Alenka: Neskončnost povojne »rekonstrukcije«: Sarajevo med čakanjem in upanjem. *Etnolog* 22, 2012, 129–145.

BERDAHL, Daphne: '(N)Ostalgie' for the Present: Memory, Longing, and East German Things. *Ethnos, Journal of Anthro- pology*, 64(2), 1999, 192–211.

BERDAHL, Daphne: *On the Social Life of Postsocialism: Me- mory, Consumption, Germany*. New York: Indiana University Press, 2009.

BERISHAJ, Martin: *Skrita moč bese: Ženske v imaginariju albanskega tradicionalizma: Dodatek Skenderbegov Kanon*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2004.

BLOCH, Maurice: The Past and the Present in the Present. *Man* 12, 1977, 278–292.

BOGDANI, Mirela in John Loughlin: *Albania and the European Union: The Tumultuous Journey Towards Integration and Acces- sion*. London: I.B. Tauris, 2007.

BROTHERTON, Sean P.: »We Have to Think Like Capitalist but Continue Being Socialists«: Medicalized Subjectivities, Emer- gent Capital, and Socialist Entrepreneurs in Post-Soviet Cuba. *American Ethnologist* 35 (2), 2008, 259–274.

CEKA, Neritan: *The Illyrians: To the Albanians*. Tirana: Mig- jeni, 2005.

CRAPANZANO, Vincent: Reflections on Hope as a Category of Social and Psychological Analysis. *Cultural Anthropology* 18 (1), 2003, 3–32.

ČELEBIČIĆ, Vanja. Čekanje i nada: Život mladih u Bihaću ne- kad i danas. *Holon* 6 (1), 2016, 48–76.

DAMON, Frederick H.: *From Muyuw to the Trobriands: Trans- formations Along the Northern Side of the Kula Ring*. Tucson: University of Arizona Press, 1990.

DALAKOGKLOU, Dimitris: Beyond Spontaneity: Crisis, Vio- lence and Collective Action in Athens. *City* 16 (5), 2012, 535–545.

DURKHEIM, Emile: *The Elementary Forms of the Religious Life*. London: Allen & Unwin, 1915 [1912].

DURKHEIM, Emile in Marcel Mauss: *Primitive Clasification*. London: Cogen & West, 1963 [1903].

ELLIOT, Alice: The Makeup of Destiny: Predestination and the Labor of Hope in a Moroccan Emigrant Town. *American Ethno- logist* 43(3), 2016, 488–499.

EVANS-PRICHARD, Edward: Nuer Time Reckoning. *Africa* 12, 1939, 189–216.

EVANS-PRICHARD, Edward: *The Nuer*. Oxford: Clarendon, 1940.

FJALOR: *Fjalor i shqipës së sotme*. Tiranë: Akademia e Shkenca- ve e RPS të Shqipërisë, Instituti I gjuhësisë dhe I letërsisë, 1984.

FERGUSON, James: *Expectations of Modernity: Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*. Berkeley: University of California Press, 1999.

GEDESHI, Ilir: The Role of Remittances from Albanian Emi- grants and Their Influence in the Country's Economy. *Eastern European Economics* 40 (5), 2015, 49–72.

GELL, Alfred: *The Anthropology of Time: Cultural Constructi- ons of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg, 1992.

GEERTZ, Clifford: *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books, 1973 [1966].

GRAEBER, David: *Revolutions in Reverse: Essays on Politics, Violence, Art and Imagination*. London: Minor Compositions, 2011.

- GRAEBER, David: Dead Zones of the Imagination: On Violence, Bureaucracy, and Interpretive Labor. *The 2006 Malinowski Memorial Lecture. HAU: The Journal of Ethnographic Theory* 2 (2), 2012, 105–128.
- GREEN, Sarah F.: Reciting the Future: Border Relocations and Everyday Speculations in Two Greek Border Regions. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2 (1), 2012, 111–129.
- GREGORIČ BON, Nataša: *Prostori neskladij: Etnografija prostora in kraja v vasi Dhërmi/Drimades, Južna Albanija*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008.
- GREGORIČ Bon, Nataša. Movement Matters: The Case of southern Albania. *Ethnologie Française* 47 (2), 2017, 301–308.
- GUYER, Jane: Prophecy and the Near Future: Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time. *American Ethnologist* 34 (3), 2007, 409–421.
- HASLUCK, Margaret: *The Unwritten Law of Albania*. Cambridge: Cambridge University Press, 1954.
- HASTRUP, Frida (ur.): *The Question of Resilience: Social Responses to Climate Change*. Copenhagen: Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 2011.
- HASTRUP, Kirsten. (ur.): *Anthropology and Nature*. London: Routledge, 2014.
- JANSEN, Stef: Hope For/Against the State: Gridding in a Beseiged Sarajevo Suburb. *Ethnos* 79 (2), 2014a, 238–260.
- JANSEN, Stef: On Not Moving Well Enough: Temporal Reasoning in Sarajevo Yearnings for “Normal Lives”. *Current Anthropology* 55 (9), 2014b, 74–84.
- KADARE, Ismail: *Identiteti Evropian i Shqiptareve*. Tiranë: Onufri, 2006.
- KING, Russell in Julie Vullnetari: *Migration and Development in Albania*. Sussex: Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty, 2003.
- KOSELLECK, Reinhart: *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Cambridge, MA: MIT Press, 2004 [1985].
- KOROVILAS, James P.: The Albanian Economy in Transition: The Role of Remittances and Pyramid Investment Schemes. *Post-Communist Economies* 1999, 11(3), 399–415.
- LEACH, Edmund: Primitive Calendars. *Oceania* 20 (4), 1950, 245–262.
- LEACH, Edmund: Primitive Time-Reckoning. V: Charles Joseph Singer idr. (ur.), *A History of Technology: Volume 1: From Early Times to Fall of Ancient Empires*. London: Oxford University Press, 1957, 11–27.
- LIPSET, David M.: A Melanesian Pygmalion: Masculine Creativity and Symbolic Castration in a Postcolonial Backwater. *Ethos* 37 (1), 2009, 50–77.
- LIPSET, David M.: Place in the Anthropocene: A Mangrove Lagoon in Papua New Guinea in the Time of Rising Sea-levels. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 4 (3), 2014, 215–243.
- LEDENEVA, Alena idr (ur.): *The Global Encyclopaedia of Informality: Understanding Social and Cultural Complexity: Volume 2*. London: UCL Press, 2018.
- LELAJ, Olsi: *Nën shenjën e modernitetit*. Tiranë: Pika pa siperfaqe, 2015.
- MALINOWSKI, Bronisław: Lunar and Seasonal Calendar in the Trobriands. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 57, 1927, 203–215.
- MATTINGLY, Cheryl: Two Virtue Ethics and the Anthropology of Morality. *Anthropological Theory* 12(2), 2012, 162–184.
- MATZA, Thomas: “Good Individualism”? Psychology, Ethics, and Neoliberalism in Postsocialist Russia. *American Ethnologist* 39 (4), 2012, 804–818.
- MIYAZAKI, Hirokazu: *The Method of Hope: Anthropology, Philosophy, and Fijian Knowledge*. Stanford: Stanford University Press, 2004.
- MUNN, Nancy D.: The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. *Annual Review of Anthropology* 21, 1992, 93–123.
- MUSARAJ, Smoki: Tales from Albarado: The Materiality of Pyramid Schemes in Postsocialist Albania. *Cultural Anthropology* 26 (1), 2011, 84–110.
- MUSARAJ, Smoki: Alternative Publics: Reflections on Marginal Collective Practices in Communist Albania. V: Andreas Hemming, Gentiana Kera in Enriketa Pandalejmoni (ur.), *Albania: Family, Society and Culture in the 20th Century*. Dunaj in Berlin: LIT Verlag, 2012.
- NAROTZKY, Susana in Niko Besnier: Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy: An Introduction to Supplement 9. *Current Anthropology* 55 (S9), 2014, S4–S16.
- NAVARO-YASHIN, Yael: *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- PINE, Frances: Migration as Hope: Space, Time, and Imagining the Future. *Current Anthropology* 55 (9), 2014, 95–104.
- PISTRICK Eckehard: Singing of Pain and Memory: Emotionalizing Mythohistory of Migration in Epirus. *Journal of Balkanology* 45(1), 2009, 66–76.
- PISTRICK Eckehard: Singing Back the Kurbetlli: Responses to Migration in Albanian Folk Culture. *Anthropological Notebooks* 16 (2), 2010, 29–37.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Parasecurity and Paratime in Serbia: Neocortical Defence and National Consciousness. V: Pedersen Morten Axel in Holbraad Martin (ur.), *Times of Security: Ethnographies of Fear, Protest and the Future*. London: Routledge, 2013, 141–162.
- PETROVIĆ-ŠTEGER, Maja: Entrepreneurial mindset and temporality of expectations in Serbia: notions of care, trust and responsibility. (Predavanje na interdisciplinarnem posvetovanju *Market, Territoriality & Culture* (MTC) v tematskem sklopu „Justice, Morality & Values in the Post-Communist Era“). Zadar: Univerza v Zadru, 10. 6. 2017.
- SCHWANDNER-SIEVERS, Stephanie. Times Past: References for the Construction of Local Order in Present-Day Albania. V: Maria Todorova (ur.), *Balkan Identities: Nation and Memory*. London: Hurst & Company, 2004, 103–128.
- SIMONI, Valerio: Economization, Moralization, and the Changing Moral Economies of “Capitalism” and “Communism”

Among Cuban Migrants in Spain. *Anthropological Theory* 16 (4), 2016, 454–475.

STEWART, Charles: *Dreaming and Historical Consciousness in Island Greece*. Chicago: University of Chicago Press, 2017.

STRATHERN, Marilyn: *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. California: California University Press, 1990.

TELBAN, Borut: *Dancing through Time: A Sepik Cosmology*. Oxford: Clarendon Press, 1998.

TELBAN, Borut: *Kraji in časi v Novogvinejski pokrajini*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

TIRTA Mark: *Migrime të shqiptarëve, të brendshme dhe jashtë atdheut: Vitet '40 të shek. XIX – vitet '40 të shek. XX. Etnografia Shqiptare* 18, 1999.

VULLNETARI Julie: Albanian Migration and Development: State of the Art Review. *IMISCOE Working Paper*, Working Paper 18, September 2007.

VULLNETARI Julie: *Albania on the Move. Links between Internal and International Migration. IMISCOE Research*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.

VERDERY, Katherine: The “Etatization” of Time in Ceaușescu’s Romania. V: Katherine Verdery (Ur.), *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press, 1996, 82–90.

VUK GODINA, Vesna: *Zablode postsocializma*. Ljubljana: Beletrina, 2014.

ZIGON, Jarrett: Hope Dies Last: Two Aspects of Hope in Contemporary Moscow. *Anthropological Theory* 9 (3), 2009, 253–271.

ZOURNAZI, Mary: *Hope: New Philosophies for Change*. Annandale: Pluto Press Australia, 2002.

de WAAL, Clarissa. *Albania Today: A Portrait of Post-Communist Turbulence*. London in New York: I. B. Tauris and Company, 2005.

WILF, Eitan: Routinized Business Innovation: An Undertheorized Engine of Cultural Evolution. *American Anthropologist* 117 (4), 2015, 679–692.

WHORF, Benjamin Lee: *Language, Thought and Reality*. New York: MIT/Wiley, 1956.

Spletni viri

Spletni vir 1: BROKA, Vasjan: Çfarë është sipërmarrja? *Business Magazine*, 14. 1. 2016; <https://businessmag.al/category/business-pulse/sipermarrje/>, 5. 12. 2017.

Spletni vir 2: www.erasmus-entrepreneurs.eu/page.php?cid=20, 2. 10. 2018.

Spletni vir 3: UNDP – Human Development Report, http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf, 2016, 10. 10. 2018.

Spletni vir 4: LUBONJA, Fatos: Tranzicion apo kalbëzim. *Express*, 28. 4. 2010; www.gazetaexpress.com/index.php?cid=1,90,29619, 15. 3. 2011.

Spletni vir 5: INSTAT, Albania, www.instat.gov.al, 2. 10. 2018.

Spletni vir 6: UNODC Business, corruption and crime in Albania: *The impact of bribery and other crime on private enterprise 2013*, www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Albania_Business_Corruption_2013_EN.pdf, 2. 10. 2018.

Spletni vir 7: GAN Business anti-corruption portal, www.business-anti-corruption.com/country-profiles/albania, 2. 10. 2018.

Spletni vir 8: Yunus socialbusiness, www.yunus.com, 2. 10. 2018

Spletni vir 9: YouTube; STRATHERN, Marilyn: *Time’s Challenges: Abrupt transitions and future imaginings*. Daphne Berdahl Memorial Lecture, University of Minnesota, 19. 11. 2017; www.youtube.com/results?search_query=daphne+berdahl+memorial+lectures+marylyn+strathern, 2. 10. 2018.

Spletni vir 10: Green line, www.greenlinealbania.org, 2. 10. 2018

Paving the Future: Reshaping Mindsets through the Practices of Social Entrepreneurship in Albania

The paper focuses on certain social entrepreneurs or ‘socially responsible actors’ who try to pave their own and collective futures through their working, thinking and planning. In their various ways of social acting, these self-declared activists, dreamers or visionaries continuously express the need to mobilise or transform the widespread ‘conventional’ mindset or *mentaliteti* in Albanian. The meaning of *mentaliteti* encapsulates the predominant structures of thinking in the contemporary Albanian society. The author argues that the notion of *mentaliteti* pertains to the core traditional values (such as family, kinship, honour and location) that are enmeshed with both distant (prehistoric, Ilyrian and Ottoman) and more recent (communist) pasts. *Mentaliteti* thus has various temporal, spatial and social implications that are important for the future planning. As is often expressed by socially responsible actors, this conventional way of thinking often leads both the collective and individuals’ future plans to an already known fate (*fati*). Similar to *mentaliteti*, the meaning of *fati* is also attached to a set of traditional social and moral norms and is dependent on the supernatural powers (such as evil eye/*syri keq*). In terms of temporality, the forthcoming plans and strategies are often permeated by the past structures that generate modes of apprehending the pre-destined futures. As pointed out in the paper, in the present-day Albania, only rare individuals, i.e. the so-called ‘socially responsible actors’, strive to mobilise the conventional mindset and lead it to an open and non-destined future. In doing so, they try to renew and/or recycle the structural terrain in order to pave the future steps to the collective and individual well-being.

